

## Anmeldelse

Geert Hallbäck, *Johannes' Åbenbaring og apokalyptik: Teksten, tiden og lidenskaben* (udgivet af Gitte Buch-Hansen, Troels Engberg-Pedersen & Søren Holst), København, Eksistensen 2018, 192 sider, kr. 199.

Det er med vemod, jeg rister denne rune over Hallbäck's posthumt udgivne samling af artikler om Johannes' Åbenbaring og apokalyptik. Mangt og meget i den havde jeg gerne drøftet med ham, for han var god at tænke med og op imod. Han døde imidlertid i slutningen af august 2017 trekvart år før sin 70 års fødselsdag. Han havde i sinde at skrive en dansk kommentar til Johannes' Åbenbaring, som han i en årrække havde arbejdet med. Det nåede han ikke. Hallbäck var en gudsbenådet formidler, en innovativ forsker, en tænker kendetegnet ved kulturelt udsyn og teoretisk dybde og en fremragende skribent, og derfor også savnet i dansk bibelforskning. Så meget mere fortjenestefuldt er det, at tre af hans tidligere kolleger har samlet nogle af hans bedste artikler om Johannes' Åbenbaring og om apokalyptik. Selv ønskede han at markere sin fødselsdag med et apokalyptik-seminar. Det blev det ikke; men meget passende udkom bogen på fødselsdagen om et skrift og et emne, der foruden Markusevangeliet stod Geerts hjerte nær. Han havde en særlig sans for det fantasmatiske, det monstrøse, morbide og teatraliske. Hvad var mere nærliggende, end at han i en del af sin karriere søgte at gøre den tilsyneladende bizarre og excentriske apokalyptik forståelig, men netop ikke overtagelig for et moderne publikum.

Når man læser antologiens ti kapitler, er det svært ikke lejlighedsvis at smile af de underfundige kommentarer og den tørre humor. Hallbäck skriver i vidt omfang, som han talte. Det er derfor en meget levende forfatterstemme, der er på spil, ligesom bogen selv på den måde bærer vidnesbyrd om en anden af hans centrale interesser, teksters evne til at gøre det fraværende nærværende. Når nu kapitlerne i væsentlig grad er samlet om temaerne apokalyptik og Åbenbaringen, er det svært at undgå gentagelser; men her kan man citere en af Geerts helte, Claude Lévi-Strauss, parafraseret af en anden discipel: "Redundans er emfase."<sup>1</sup> Det betyder ikke så meget. Artiklerne er velvalgte og giver en fortrinlig indgang til apokalyptikkens sælsomme univers. Bortset fra to minimale fejl (s. 64 note 11 og s. 150) er bogen, som den skal være.

Der er tre overordnede temaer i Hallbäck's forståelse af apokalyptikken og dermed også Åbenbaringen og yderligere et sidetema, som vedrører tolkningen af gnostisk

<sup>1</sup> Hans Jørgen Lundager Jensen, "Judithbogen," in: Troels Engberg-Pedersen (ed.), *Tradition og nybrud: jødedommen i hellenistisk tid*, Forum for Bibelsk Eksegese vol. 2, København: Museum Tusulanum, 153-189, 163.

religiøsitet. Lad os begynde med det overordnede. Ubehag er det kognitives drivkraft (mest markant s. 37. 90. 96. 115. 121f.). Forståelsen er teoretisk begrundet hos Lacan; men kunne også hente hjemmel hos andre tænkere. Pointen er væsentlig. Det er den internaliserede konflikt mellem vane og nybrud, der fører til kognitiv lede, som på en eller anden måde må bearbejdes, hvis ikke den skal udarte sig til et psykisk problem. Spaltningen reflekterer samtidig den enkeltes konflikt mellem vane og verden, mellem selv og kollektiv. Når vanen udfordres af andre måder at se verden på, må selvet bekræfte vanetænkningen eller tilpasse den forandringen. Andre har talt om kognitiv dissonans, der som *driver* er stærk til at generere reflektivt arbejde. Man kan ikke forholde sig indifferent, men må komme til rette med alternative tolkninger. Hallbäcks pointe er, at konflikten ligger bag al kunstnerisk udfoldelse; men forståelsen kan udbygges, som det er gjort inden for moderne psykiatri, moral- og kognitionspsykologi og evolutionsbiologi til et generelt forhold for kultur, kommunikation og sågar biologi, hvor dele af kroppen belønner vanens magt, medens andre trækker i sindighedens og fornuftens retning.

Det andet hovedtema kredser om apokalyptik, der som retning opstod en gang i løbet af fjerde århundrede f.v.t. Det vanskelige i den sammenhæng gælder to forhold. For det første at præcisere begrebet som ånds- eller religionsretning. For det andet og beslægtet med det første at definere genren apokalypse både *per genus proximum* og *per differentia specifica*. I genreforståelse følger Hallbäck John Collins' meget citerede definition fra 1979, der i min oversættelse lyder: 'Apokalyptik er en type åbenbaringslitteratur med en fortællende ramme, hvor en åbenbaring formidles af en transhuman figur til en jordisk modtager; i åbenbaringen afsløres en transcendent virkelighed, der både er tidslig, da den forudsiger eskatologisk frelse, og rumlig, da den omfatter en overjordisk verden.'<sup>2</sup> I forhold til åndsretning vægter han et social-historisk politisk element, hvor apokalyptik forstås som kognitivt modsvar til den række af nederlag og besættelser, Israel gennemløb fra diadoker-tiden og frem til den romerske erobring og besættelse af landet. Apokalyptikken kan ikke ændre tingenes tilstand. De er, som de er; men den kan hjælpe adressaterne til at udholde verden: "Apokalyptikken er et decideret *litterært fænomen*. Den bearbejder sine læsers bevidsthed fantasmatisk, men den har ikke nogen direkte samfundsmæssig funktion. Hvis man ville være uvenlig, kunne man godt finde på at kalde den eskapistisk. Men den fik sine læsere til at holde verdens elendighed ud" (s. 121, jf. 44. 84. 90. 113. 172f.). Gennem verdensomtolkning, hvor negative erfaringer (hellenistisk kulturimperialisme og seleukidisk og senere romersk overherredømme og delvis kulturel tilintetgørelse) ligestilles med himmelsk visdom og erobringsmagten og dens kultur identificeres med helvede, fremstår adressaternes mundane elendighed som bekræftelse af den sande himmelske verden: 'Jorderigs guld er prægtigt muld, Himlen er ene af salighed fuld!' I Hallbäcks formulering: "Sandheden om den jordiske elendighed er at finde i dens himmelske modsætning. Den aktuelle jordiske elendighed er et slags omvendt spejlbillede af den him-

<sup>2</sup> John J. Collins "Introduction: Towards the Morphology of a Genre," *Semeia* 14 (1979), 1-20, 9.

melske – sande – herlighed” (s. 122). Til historien hører, at Hallbäck emblematiske forstår tidlig Kristusreligion i almindelighed og dens apokalyptiske motiver, traditionsslag og Apokalypsen især som apokalyptik *par excellence*.

Det sidste hovedtema er nært knyttet til de to foregående. Det drejer sig om politisk bevæggrund bag apokalyptikken, der tolkes ud fra et social-historisk perspektiv. Åbenbaringen er “politisk undergrundslitteratur” skrevet i apokalyptisk kodesprog forståelig for Kristustilhængerne, men ikke for den romerske erobringsmagt (s. 181). Kristus-tilhængerne tilskyndes at lægge afstand til det rige, som hører Satan til og som Gud i endetiden skal tilintetgøre (jf. s. 167. 170). Åbenbaringen er et politisk skrift, der gennem fantasmatiske bearbejdelse af en politisk og militær konflikt lader Kristus fremstå som den, der i endetiden besejrer Rom og Satan til benefice for Kristustilhængerne, som i et tusindårsrige skal herske over dem, under hvis herredømme de har måttet lide så megen tort og smerte (s. 134, jf. 30. 107. 166. 181). Hævnfølelse og resentment tilfredsstilles i fantasmatiske, litterære forløsninger. Forståelsen gælder ikke kun Åbenbaringen. Apokalypser er “symptomer på en kulturel overlevelseskamp over for uomgængelige militære og politiske nederlag” (s. 108). Her mødes de tre hovedtemaer i en samlet forståelse, når Hallbäck skriver, hvordan apokalypsernes skabere og adressater “ved at bruge forestillingen om en helt anderledes fremtid som relæ kunne .... hente styrke i den ikke-realistiske fremtid til at overleve i den realistiske nutid” (ibid.).

Et sidetema optræder i en enkelt artikel, men er væsentligt. Det angår forståelsen af gnosis og gnostisk religion (se særligt s. 93-99). Over for en ældre forskning, der bestred en væsentlig del af gnostiske strømningers baggrund i tidlig Kristusreligion, hævdede Hallbäck i 1991 med rette deres oprindelse i formativ Kristusreligion. Det gælder i al fald valentiniansk, men næppe sethiansk gnosis. Meget originalt, men historisk og filosofisk problematiske argumenterede Hallbäck yderligere for at forstå gnostisk religion som transformation af apokalyptikken (s. 95), hvor dens tidlige struktur blev rumliggjort på en vertikal over for en horisontal akse. Hallbäck opfatter tidlig gnosis som reaktion på den skuffelse, apokalyptikken ikke formåede at overvinde. Eftersom endetiden *de facto* lod vente på sig, måtte apokalyptikken omtolkes til en internaliseret forestilling om frelsens her og nu i form af, hvad Hallbäck betegner “‘oppe’ i en hinsidig åndelighed” (s. 95), men som nok mere præcist skal skildres som en indre åndelighed direkte forbunden med den himmelske verden.

Der er mange ting at blive klog på hos Hallbäck. Finurlige og tankevækkende betragtninger, der giver anledning til nye ideer og måder at anskue Åbenbaringen, apokalyptik og tidlig Kristusreligion. Der er særligt fem forhold i Hallbäck's forståelse, der lægger op til diskussion og udfordring. Det ene drejer sig om relationen mellem eskatologi og apokalyptik, medens det andet vedrører betoningen af det social-historiske og politiske aspekt på bekostning af det ånds- og religionshistoriske perspektiv. Det tredje gælder grundlæggende brug af flere religionshistoriske kategorier, som jeg ikke alene finder bedagede, men problemfyldte, hvilket selvsagt også skyldes, at en række af artiklerne går 30 år tilbage. Dermed vidner de også om, hvor meget der er sket i forskningen i de forgangne tre tiår. Sammenhængende dermed rummer bogen en problemfyldt opfattelse af jødedom og dens udvikling til rabbinisk jødedom. Det

rammer også vurderingen af forholdet mellem tidlig Kristusreligion og andre former for judæisk religion, hvor jeg synes, Hallbäck også i sine sidste artikler forfalder til ikke alene en altmodisch, men også problematisk forståelse af relationen mellem dem. For det femte og endelig repræsenterer Hallbäck's kulturforståelse en noget statisk og monolitisk opfattelse af kulturer som klart afgrænsede størrelser.

I forståelsen af apokalyptik og eskatologi forfægtes forskellige opfattelser. I 1995 hævdede Hallbäck, at da der findes apokalyptik uden eskatologi, kan eskatologien ikke være et konstitutivt træk ved apokalyptikken (s. 118). Samtidig pointerer han, at "den apokalyptiske overvindelse af modsigelsen mellem bevidsthed og erfaring tenderer mod det tidlige aspekt, selv om det rumlige aspekt er det grundlæggende" (s. 122). Omvendt argumenterer han i gnosis-artiklen fra 1991, at gnostisk religion skal ses "som en spatialisering af apokalyptikkens temporale grundstruktur" (s. 95). I en artikel om Johannes' Åbenbaring og Apokalyptik fra 1987 medgiver han, at det eskatologiske aspekt ikke er genrebestemmende, men at den apokalyptiske åbenbaring af en særlig relation mellem himmel og jord "viste sig specielt egnet til at bearbejde forståelsen af det historiske forløb og tiltrak således de velkendte eskatologiske forestillinger" (s. 44, jf. også 91. 112). Jeg er enig med ham i rumliggørelsen og den lodrette akse som det centrale i apokalyptik og apokalyptik, hvor en analogistisk tænkning (i descola'sk forstand) spændes til bristepunktet, hvis ikke ligefrem sprænges, fordi himmel og jord positioneres i radikalt modsætningsforhold til hinanden.<sup>3</sup> Derfor bliver det tidlige aspekt et resultat af den rumlige grundstrukturens projektion på en horisontal akse, der tilsvarende projiceres på en dybdeakse som kontrast mellem det ydre og indre, krop og sjæl.<sup>4</sup> Men netop derfor har jeg svært ved at forstå Hallbäck's opfattelse af gnostisk religiøsitet, som jeg snarere end at opfatte som en transformation af den apokalyptiske struktur ser som en parallel.

Når det gælder vægtningen af det politisk social-historiske aspekt, synes jeg, Hallbäck tillægger militær krise og det politiske for stor tyngde og undervurderer betydningen af den religionshistoriske kontekst, som Åbenbaringen ligesom apokalyptikken generelt blev til i. Den kan, som jeg har argumenteret for i en række sammenhænge, med fordel opfattes som en bastant manifestation af den grundstruktur, der præger kosmos- eller aksiale religioner *in toto*. I Hallbäck's forståelse er Kristustilhængerne ulykkelige og lider af kognitivt ubehag, fordi andre har taget magten over dem og verden. Det tilgodeses af Åbenbaringen og apokalyptik generelt, der f.eks. i fremstillingen af tusindårsriget skildrer en utopisk fremtid, hvor de undertrykte skal herske over undertrykkerne; men problemet er i min optik en anden. Det er jorden og verden, der er perverteret, og som, ifølge kosmosreligionens forfægttere, udgør et fængsel, som mennesket skal udfries fra for at forløses. Det står i kras modsætning til klassiske byreligioners tanke om verden og mundane velsignelser som et gode.

<sup>3</sup> Se f.eks. min artikel om Paulus i nærværende nummer af *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*-

<sup>4</sup> Se min artikel "The use of historiography in Paul: A case-study of the instrumentalisation of the past in the context of Late Second Temple Judaism," in: Bernd-Christian Otto, Susanne Rau & Jörg Rüpke, eds., *History and Religion. Narrating a Religious Past*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 68, Berlin: De Gruyter 2015, 63-92, 89

Havde Hallbäck placeret tidlig Kristusreligion i dens større religionshistoriske kontekst, ville han antagelig have haft større sans for dens grundlæggende verdensfarsagende karakter. Det politiske er i min opfattelse et resultat af denne struktur og ikke omvendt. Derfor kan man også finde politisk stærkt konservative tænkere, der som f.eks. Platon forudsætter samme struktur, men uden at drage social-revolutionære konsekvenser af den.

Når det gælder Hallbäcks brug af religionshistoriske kategorier som f.eks. 'inter-testamental', 'senjødedom', 'urkristendom' og 'gnosticisme', må man vel bare sige 'ak, hvor forandret'. Der er sket rigtig meget i den tid, Hallbäck drev sit forfatterskab, som man også ser reflekteret i de senere artikler, hvor den slags begreber ikke optræder. Og godt for det. Det viser, hvor meget videre forskningen er kommet, og det på bare 30 år. Hallbäcks kategorier spejler i den sammenhæng en forældet biblicisme og konfessionalistisk teologisk bibelforskning. Mere er der ikke at sige til det. Begreberne kan alle på forskellig vis forklares ud fra en tidligere overvejende konfessionel evangelisk-luthersk bestemt bibelforsknings behov for at positionere sig som modsætning til romersk-katolicisme, jødedom og andre religioner. De siger mere om egen identitetsdannelse end om 'de andre'.

Når det gælder synet på jødedom eller det, jeg foretrækker at betegne 'judæisk religion' for at holde det adskilt fra senere jødedom, fastholder Hallbäck sit syn bogen igennem. Kristendom er noget andet end jødedom. Givetvis, når det gælder bestemte former for judæisk religion, men da ikke, når det drejer sig om judæisk religion *per se*. Tidlig Kristusreligion adskilte sig fra farisæisk religion; men de lå antagelig væsentlig tættere på hinanden end de to i forhold til saddukæisk eller essæisk religion. Og så fortsatte judæisk religion og tidlig Kristusreligion med at være langt mere komplekse fænomener, end Hallbäck både i kategorisering og sproglige formuleringer lader antyde. Rabbinsk jødedom er ikke noget, der kommer ud af templets fald. Det blev til gennem flere århundreder og satte sig først for alvor igennem med de to store *Talmudim*, *Yerushalmi* og *Bavli* – og så er vi fremme i det sjette århundrede. Og selv for tilblivelsen af *Tosephta* og *Mishna* har vi bevæget os ind i tredje århundrede. Samme senere tidsperiode gælder Kristusreligionens transformation til en i forhold til jødedom uafhængig og selvstændig religion. Det sker tidligst i fjerde århundrede. Og det er en helt anden historie end den, Hallbäck forudsætter.

Det sidste punkt er nært knyttet til de to forudgående. Hallbäck taler hele bogen igennem om kristendom, jødedom og hellenisme som klart afgrænsede, faste monolitiske størrelser. Det er en problematisk kultur- og religionsforståelse, der ikke tager højde for mange års forskning i, hvor forviklede de forskellige kulturer historisk har været med hinanden. Bagved ligger en kulturteori, som jeg betvivler, Hallbäck har abonneret på, men som han ikke desto mindre gennem sine sproglige formuleringer tilslutter sig. Det gælder forestillingen om oprindeligt rene og ubesmittede kulturer, der først efterhånden kontamineres af fremmed indflydelse. Her holder jeg mig med dominerende forskning i dag til en opfattelse, som antropologen Marshall Sahlins i en berømt artikel har sat på kortform: "Cultures are largely foreign in origin and

distinctively local in pattern.”<sup>5</sup> Det har betydning for Hallbäcks drøftelse af både apokalyptik, gnosis, tidlig Kristusreligion og andre former for judæisk religion, ligesom det spiller ind på hans forståelse af hellenisme, hvor hans opfattelse i dag fremstår fjern fra de diskussioner, vi gennem mange år har haft for at opbløde disse kategorier.

Som det gerne skulle være fremgået, er sammenstillingen af Hallbäcks artikler om Åbenbaringen og apokalyptik et gode. De er gode at få forstand af og diskutere med. Ved vejs ende kan man kun beklage, at muligheden for at fortsætte drøftelsen med Geert ikke længere er til stede. Men heldigvis står denne og andre bøger som vidnesbyrd om, hvor meget han gav dansk bibelforskning og hvor meget, man kan lære af at diskutere og tænke over det, han nåede at skrive.

*Professor MSO Anders Klostergaard Petersen  
Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet*

<sup>5</sup> Marshall Sahlins, “Two or Three Things that I Know about Culture,” *The Journal of the Royal Anthropological Institute Incorporating Man* 5 (3), 1999, 391-421, 412. Se også min artikel “Reconstructing (past) Jewish Cultures,” in: Károly Dániel Dobos & Miklós Köszeghy, eds., *With Wisdom as a Robe. Qumran and Other Jewish Studies in Honour of Ida Fröhlich*, Sheffield: Sheffield Phoenix Press 2009, 367-383. 375-382.